

مقاله‌ی کوتاه

مجله‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب) دانشگاه شیراز، مقاله‌ی کوتاه
سال سیزدهم، شماره‌ی دوم، تابستان ۱۴۰۰، پیاپی ۴۸، صص ۲۷۷-۲۹۰
DOI: [10.22099/jba.2020.35788.3614](https://doi.org/10.22099/jba.2020.35788.3614)

معرفی، تصحیح و واکاوی یک بیتی تازه منسوب به رودکی سمرقندی
در فرهنگ عجایب‌اللغه

سجاد دهقان*

زهره نصیری شیراز**

نصراله امامی***

چکیده

بازیابی و تصحیح اشعار شاعران پیشگام و متقدم، به‌ویژه استاد شاعران رودکی سمرقندی، یکی از بایسته‌های فرهنگی برای پیش‌برد زبان و ادبیات فارسی است. شعر رودکی در طول تاریخ، همواره موردتوجه شاعران و ادیبان بوده و امروزه نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از دیوان پُرشعر این شاعر که بنا بر گفته‌ی محققان، بیش از

* دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز

sajjad_dehghan@yahoo.com

** استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز zahra.nasirishiraz@yahoo.com

(نویسنده‌ی مسئول)

*** استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز nasemami@yahoo.com

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۹/۴/۱۴

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۱۰/۳۰

صدهزار بیت بوده، اکنون مقدار ناچیزی موجود است. همین مقدار اندک نیز با مراجعه‌ی متعدد و بی‌شمار محققان و رودکی‌پژوهان معاصر، مانند سعید نفیسی، براگینسکی، میرزایف، علی‌اشرف صادقی و شماری از رودکی‌پژوهان در ایران و تاجیکستان، به دست ما رسیده است. نگارندگان با توجه به اهمیت وافر بازیابی اشعار رودکی در سرچشمه‌های کهن، با بررسی یکی از فرهنگ‌های شعری متعلق به عهد عثمانی، به نام *عجایب‌اللغه* از فردی به نام ادیبی، بنا دارند بیتی منسوب به رودکی را که تاکنون از دید مصححان و رودکی‌پژوهان مستور مانده است، در بخش نخست این جستار معرفی و ایراد موجود در مصرع دوم آن را برطرف کنند. در بخش پایانی نیز موضع بیت را در دو مثنوی *کلیله و دمنه* و *سندبادنامه* از رودکی بررسی کرده‌ایم.

واژه‌های کلیدی: ادیبی، بیت نویافته، تصحیح، رودکی، *عجایب‌اللغه*، ادیبی.

۱. مقدمه

عجایب‌اللغه فرهنگی فارسی به فارسی است که حدود ۱۷۰۰ واژه را همراه با شواهد متعدد از اشعار شاعران پیش‌گام، مانند رودکی، کسای، منجیک ترمذی، بوشکور بلخی و... در خود جای داده است و به‌سیاق *لغت فرس* اسدی، واژه‌ها برحسب حرف آخر چینش شده‌اند. مؤلف این اثر، ظاهراً فردی به نام ادیبی است که در عهد عثمانی، معاصر با عصر سلیمان عثمانی و قدرت‌داشتن اسکندر چلبی بوده است. از این رو تاریخ تقریبی تألیف این اثر را می‌توان اوایل میانه‌ی دوم قرن ده دانست. مدبری با استفاده از یگانه نسخه‌ی خطی موجود این فرهنگ، تصحیحی انتقادی ترتیب داده و در سال ۱۳۸۹، به چاپ رسانده است.

در تصحیح و بازیابی اشعار رودکی، مصححان به‌ویژه نفیسی، تاکنون از فرهنگ‌های متعددی استفاده‌ی کرده‌اند. برخی از این فرهنگ‌ها عبارت است از: *لغت فرس* اسدی طوسی، *فرهنگ فخر قوأس*، *صحاح‌الفرس* نخجوانی، *دانشنامه‌ی قدرخان*، *فرهنگ رشیدی*، *فرهنگ جهانگیری*، *فرهنگ حلیمی*، *فرهنگ انجمن‌آرای ناصری*، *مجمع‌الفرس* سروری، *فرهنگ وفایی* و *فرهنگ شعوری* و... در این میان، مصححان و رودکی‌پژوهان از برخی فرهنگ‌ها به هر دلیلی، تاکنون استفاده نکرده‌اند؛ مانند فرهنگ خطی ناشناخته‌ی

مضبوط در کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران به شماره‌ی ۴۷۳۶ و کتابخانه‌ی ملی به شماره‌ی ۶۲۱۴-۱۵. (رک. امامی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۲-۲۳). فرهنگ *عجایب‌اللغه* نیز علی‌رغم وجود نسخه‌ی خطی منحصر به فرد آن در کتابخانه‌ی مجلس و تصحیح انتقادی آن، تاکنون مورد توجه مصححان در دیوان‌های چاپی واقع نشده است. به همین دلیل، بررسی اثر حاضر و معرفی مسائل تازه‌ی آن، برای پیشبرد روند روبه‌رشد رودکی‌پژوهی، بسیار درخور اهمیت است.

در این فرهنگ، مؤلف ۹۲ بار از نام رودکی برای انتساب شواهد ابیات سود جسته است که در این میان، برخی در سایر فرهنگ‌ها، مانند *لغت فرس* و *صحاح‌الفرس* و... موجود بوده است. از این رو، نفیسی آن‌ها را در کتاب *محیط زندگی... رودکی* (دو چاپ ۱۳۱۹ و ۱۳۴۱)، آورده است. به جز این، ابیاتی هستند که یا در انتساب آن‌ها به رودکی تردید جدی وجود دارد یا صورتی دیگر از ابیات موجود در دیوان رودکی است (رک. ادیبی، ۱۳۸۹: هفت - بیست و سه).

نگارندگان در پژوهش حاضر، پس از بررسی یکایک ابیات منسوب به رودکی در این فرهنگ، تنها یک بیت را تازه دانسته‌اند. بنا بر اهمیت وافر معرفی ابیات تازه از رودکی، این بیت را پس از بررسی و رفع ایراد موجود در مصرع دوم، به جامعه‌ی ادبی، به‌ویژه رودکی‌پژوهان و رودکی‌دوستان معرفی خواهند کرد.

۳. پیشینه‌ی پژوهش

در سده‌ی اخیر، مقاله‌های متعددی به‌منظور معرفی ابیات نویافته از رودکی در ایران و تاجیکستان، به جامعه‌ی ادبی معرفی شده است که در هیچ‌یک نشانی از فرهنگ *عجایب‌اللغه* نیست (رک. نصیری شیراز و همکاران، ۱۳۹۷: ۳ و ۲).

همچنین در دیوان‌های چاپی متعددی که در ایران و تاجیکستان نیز منتشر شده است، اثری از بیت (یا ابیات تازه‌ی) *عجایب‌اللغه* وجود ندارد. در میان محققان، شواربی مقدم در تدوین کتاب *دیوان منجیک ترمذی*، سه بیت تازه از این شاعر را با استفاده از این

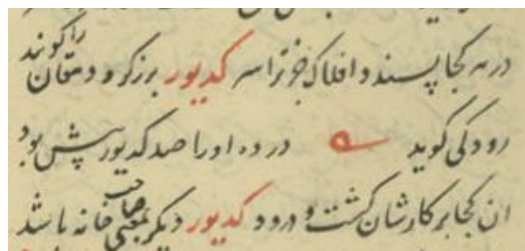
فرهنگ معرفی کرده است (رک. منجیک ترمذی، ۱۳۹۱: ۳۸). پیش از این، مدبری در تهیه‌ی اشعار شاعران بی‌دیوان نیز از این فرهنگ سود جسته است.^۲

۴. معرفی و تصحیح بیت تازه‌ی رودکی در عجایب‌اللغه

ادیبی در فرهنگ عجایب‌اللغه، ذیل واژه‌ی «کدیور» به معنی «برزگر و دهقان»، بیت زیر را به نام رودکی نقل کرده است:

در ده او را صد کدیور پیش بود آن کجا بر کارشان کشت و درود

(ادیبی، ۱۳۸۹: ۴۲)

(ادیبی، بی تا: ۴۴)

سایر فرهنگ‌های لغت، ذیل واژه‌ی «کدیور» به معنای «کدخدا، برزگر، باغبان، صاحب‌خانه، روزگار و...»، ابیاتی دیگر از عنصری، شمس فخری، خاقانی و... را به استشهد آورده‌اند (رک. اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۱۳۳؛ همان، ۱۳۶۵: ۹۷؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۱۳؛ قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۱۷۹-۱۸۰؛ حلیمی، بی تا: برگ ۱۴۰؛ فاروقی، ۱۳۷۴: ۱۶۴؛ وفایی، ۱۳۷۴: ۶۲-۶۱؛ برگ ۶۱-۶۲؛ [ه.ق.]: برگ ۸۰۷؛ فرهنگ فارسی مدرسه‌ی سپهسالار، ۱۳۸۰: ۱۹۲؛ جمال‌الدین انجو، ۱۳۵۹: ۸۱۰؛ تنوی، ۱۳۳۷: ۱۱۱۰-۱۱۱۱؛ سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۱۰۴۳-۱۰۴۴؛ هدایت، ۱۳۸۸: ۵۷۶؛ شعوری، ۱۱۵۵: برگ ۲۳۵، ج ۲). بنابراین، این بیت به جز عجایب‌اللغه، در هیچ‌یک از فرهنگ‌های مورد بررسی ما موجود نیست.

ما برخی از نسخ خطی لغت فرس را کامل دیده‌ایم (مانند نسخه‌های لغت فرس، سفینه‌ی تبریز (۷۲۱ق)، نسخه‌ی متعلق به عباس اقبال (از روی نسخه‌ی ۷۲۱ق)، نسخه‌ی مجلس شماره‌ی ۱۵۶۱۱ (از روی نسخه‌ی ۷۲۱ق)، نسخه‌ی واتیکان (۷۶۶ق) (چاپ

برلین)، نسخه‌های هم‌تبار نسخه‌ی ملک‌الکلامی (نسخ کتابخانه‌های ایاصوفیه، میکروفیلم دانشگاه تهران ۴۳۵-عکسی، کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، شماره‌ی ۴۲۹۸، نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملی شماره‌ی ۲۰۳۸۸)، نسخه‌ی دانشگاه پُنجاب (عیناً همان چاپ ۱۳۶۵ به تصحیح مجتبابی و صادقی است)، نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملک، شماره‌ی ۵۸۳۹ (۷۲۲ق)، نسخه‌ی کوپولو (فرهنگ خلاصه لغت فرس /سدی به تصحیح علی‌اشرف صادقی، عیناً از روی این نسخه است)، نسخه‌ی نخجوانی و حاشیه‌ی آن (۷۶۶ق) و برخی را نیز ندیده‌ایم. همه‌ی آن‌ها به‌جز یکی، در دست مجتبابی و صادقی بوده است و در تصحیح لغت فرس (چاپ ۱۳۶۵)، از آن بهره برده‌اند. آن‌ها چنین بیتی را در حاشیه‌ی فرهنگ گزارش نکرده‌اند. این نسخ عبارت است از نسخه‌ی دیوان هند (این‌دیا آفیس)، نسخه‌ی توپ‌قاوسرای (۹۰۳ق)، نسخه‌ی فاتح ترکیه (۸۶۵ق) که در تصحیح لغت فرس (چاپ ۱۳۶۵)، دخیل نبوده؛ اما علی‌اشرف صادقی گزارش کرده است که این نسخه نیز در ضبط شواهد و مدخل‌ها، همانند نسخه‌ی پنجاب است (رک. صادقی، ۱۳۹۳: ۷۶). برای بررسی سایر فرهنگ‌های لغت گفته‌شده نیز، به همین صورت و در حد امکان، هم به نسخه‌های خطی آن‌ها (در صورت دسترسی ما با آن) و هم چاپی مراجعه کردیم؛ اما نتیجه‌ای حاصل نشد. اگرچه ضبط ابیات موجود در فرهنگ /سدی از شاعران پیش‌گام و به‌ویژه رودکی، در سایر منابع مستند، مانند منابع بلاغی، جنگ‌های خطی و سفینه‌های شعری کهن و متأخر، کتب حکایات و تفاسیر فارسی کهن و...، به‌جز مواردی معدود، روال نیست، اما ما برای یافتن سرنخی از این بیت، در این‌گونه منابع نیز جست‌وجوی خود را در حد توان ادامه دادیم. در آنجا نیز بیت منسوب به رودکی را نیافتیم. به هر روی، فعلاً می‌توان همانند بسیاری از ابیات منحصربه‌فرد رودکی در منابع، این بیت را نیز منحصربه‌فرد دانست و امیدوار بود روزی این بیت یا مقدم و مؤخر آن در منبعی تازه حاوی سروده‌های رودکی یافت شود. همچنین در بررسی‌های ما از دیوان‌های چاپی اشعار رودکی، هیچ‌یک بیت فوق را از اشعار برجای‌مانده از رودکی نقل نکرده‌اند. چاپ‌های مورد بررسی ما به‌اختصار نام مصححان و سال انتشار، از این قرار است: نفیسی (دو چاپ ۱۳۱۹ و ۱۳۴۱)، میرزایف (۱۹۵۸م)، دانش‌پژوه (۱۳۷۴)، شعار (۱۳۷۸)، امامی (۱۳۸۶)، هادی‌زاده^۳

(۱۳۸۷)، سردشتی (۱۳۸۸)، قادر رستم (چاپ دوم^۴ ۱۳۹۱)، احمدنژاد (۱۳۹۱)، سپانلو (۱۳۹۰)، جنیدی جعفری (۱۳۹۴)، منصور (۱۳۹۶).

وزن بیت مطابق دو مثنوی معروف رودکی، کلیله و دمنه و سندبادنامه، یعنی فاعلاتن فاعلاتن فاعلات (بحر رمل مسدس مقصور) است.^۵

۱.۴. «برکارشان»؟

در فرهنگ عجایب‌اللغه، همواره لغات و شواهد شعری، با تصحیف و تحریف ضبط شده و این گمان می‌رود که در مصرع دوم بیت یادشده، تحریفی رخ داده باشد؛ زیرا در این مصرع، یک ایراد دستوری و معنایی در بافت جمله به چشم می‌خورد.

در این مصرع، «کجا» معادل حرف («که» یکی از ویژگی‌های سبکی شعر خراسانی) است. «آن کجا»، یعنی «آن که» و مراد «آن کس که» است (رک. دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل آن کجا) و در بیت مورد بحث، بنا به ضرورت وزن (یا ویژگی سبکی)، باید آن را به صورت جمع: «آنان که» یا «کسانی که» معنی کرد. «کشت و درود» نیز در این مصرع، مصدرند («کشت»: کشت کردن و «درود» درو کردن). در بیتی دیگر از رودکی و اشعاری از فردوسی، اسدی طوسی، نظامی، بوشکور و... نیز «کشت و درود» به همین صورت به کار رفته است: تا زنده‌ام مرا نیست جز مدح تو دگر کار کشت و درود این است، خرمن همین و شد کار (نفیسی، ۱۳۱۹: ۱۰۵۸؛ همان، ۱۳۴۱: ۵۲۳)

اما با این توضیح، ایراد موجود در مصرع دوم برطرف نمی‌شود؛ زیرا «بر کارشان»، بدون فعل، در ساختار بیت، معنای محصلی ندارد.^۶ علاوه بر این، اگر ما مصرع دوم را به صورت «برکارشان» بخوانیم، ایراد برجسته‌ی دیگری که نمایان می‌شود، تطبیق‌نداشتن ضمیر منفصل «او» در مصرع نخست و ضمیر متصل «شان» در مصرع دوم است. به‌دیگر سخن، ضمیر متصل «شان» در واژه‌ی «کارشان» در صورتی که قرائت «بر» را رعایت کنیم، به افرادی بر می‌گردد که صاحب صد کدیور هستند. حال آنکه در مصرع نخست، ما با یک شخص (= او) مواجهیم؛ یعنی باید بیت را این‌گونه معنی کنیم: «او در روستا بیش از صد کدیور (=برزیگر) داشت که برای کار^۷ آنان کشت و درود می‌کردند». در بهترین

حالت، باید این‌گونه توجیه کنیم که تطبیق‌نداشتن ضمیرها در دو مصرع، دلایل دیگری مانند احترام و... داشته باشد؛ اما در بافت سخن و سبک اشعار باقی مانده از رودکی، چنین موردی، نمونه‌ی مشابه ندارد که بتوان به مدد آن، بیت را توجیه کرد.

با وجود این دو ایراد، به نظر می‌رسد که «بر» در «بر کارشان»، تحریف «بُد» (=بود) باشد که کاتب (یا مؤلف) مرتکب بدخوانی از روی نسخه‌ی منقول‌عنه شده یا به هر دلیلی «بُد» را به صورت «بر»، نوشته است. گفتنی است که تحریف «د» به «ر»، باتوجه‌به شباهت رسم‌الخطی این دو حرف، از موارد شایع در این حوزه است. (درباره‌ی ماندگی حروف در برخی رسم‌الخطها و بروز تصحیف و تحریف، همچنین مشاهده‌ی برخی نمونه‌های آن در متون، رک. مایل هروی، ۱۳۷۹: ۲۴۶-۲۴۷)؛ با این توضیح، ما ضبط زیر را باتوجه‌به معنی بیت پیشنهاد می‌کنیم:

در ده او را صد کدیور بیش بود آن کجا بُد کارشان کشت و درود

معنای مصرع دوم نیز با این تصحیح چنین می‌شود: آنان که (کسانی که) کارشان کشتن و دروکردن (یعنی کشاورزی) بود.

۲.۴. تشابه مضمونی مصرع دوم بیت منسوب به رودکی در سروده‌های دیگر شاعران تشابه مضامین، یکی از راه‌های بررسی سبک‌شناختی برای تعیین صحت انتساب ابیات تازه، به شاعران بی‌دیوان و پیش‌گام است؛ زیرا گاه ممکن است بیت یا ابیاتی تازه در منبعی به صورت منحصربه‌فرد یافت شود که برساخته‌ی مؤلف یا جاعلان در دوره‌های مختلف باشد. به همین دلیل، بررسی دیگر دیوان‌ها و مجموعه‌های شعری، می‌تواند ما را در تشخیص بهتر ابیات و ضبط‌های برساخته، یاری‌رسان باشد.

بررسی‌های ما در منابع، حاکی از آن است که بیت مورد بحث، مضمونی است که دیگر شاعران پس از رودکی نیز آن را در سروده‌های خود به‌کار برده‌اند. هم از این جهت و هم ویژگی‌های سبکی موجود در بیت، مانند کهنگی واژه‌ی «کدیور» و کاربرد «آن کجا»

و... نشان‌دهنده‌ی اصالت بیت و ساختگی نبودن آن است. اکنون نمونه‌هایی از موارد مشابه با سروده‌ی منسوب به شاعر سمرقند را اینجا بررسی می‌کنیم:

مصرع دوم سه بیت زیر از اسدی طوسی (در گرشاسب‌نامه) نظامی و بوشکور، به‌گونه‌ای است که تداعی‌گر مفهوم بیت مورد بحث در *عجایب‌اللغه* است:

ز شاهانسی ار پیشه‌ور گوهری پدر ورزگر داری ار لشکری
که بازاریان مایه دانند و سود کدیور بود مرد کشت و درود
(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۲۵)

همچنین نظامی گنجوی در *شرفنامه*، مشابه با سروده‌ی پیشین چنین سروده است:

به رونق توانم من این کار کرد به بی‌رونقی کار ناید ز مرد
چو در دانه باشد تمنای سود کدیور درآید به کشت و درود
(نظامی، ۱۳۹۳: ۹۲)

علاوه بر این دو بیت، در لغت فرس نیز بیتی منسوب به بوشکور، به استشهاد واژه‌ی «ورزه» به معنی «برزیگر» آمده که مصرع دوم آن بی‌شبهت به مصرع دوم بیت منسوب به رودکی نیست:

بهر دشت ورزه بجستی ز کار^۱ نبودی بکشت و درودش بکار [کذا]
(اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۵۱۱)

شایان ذکر است که حضور واژه‌ی «بود»، در ابیات اسدی طوسی و بوشکور که شباهت زیادی به بیت منسوب به رودکی دارد، می‌تواند دلیلی بر ترجیح تصحیح قیاسی ما، «بُد» از بیت رودکی باشد.

۳.۴. جایگاه بیت منسوب به رودکی در داستان‌های دو مثنوی وی

نکته‌ی دیگر موضع داستان بیت مورد بحث است؛ نگارندگان باوجود بررسی کتاب *سندبادنامه و کلیله و دمنه*، موفق به یافتن موضع دقیق روایت رودکی از داستان‌های این دو کتاب نشدند.

پیش از اینکه احتمالات را درباره‌ی موضع داستان بیت بررسی کنیم، بیان این نکته ضروری است که باتوجه به اختلافات مضمونی ابیات موجود از کلیله و دمنه و سندبادنامه و همچنین کمبود ابیات به هم پیوسته‌ی بازمانده از این دو مثنوی، این ابیات به ما در شناسایی دقیق منبع مورد استفاده‌ی رودکی کمکی نمی‌کند. پاول هرن، مصحح لغت فرس در مقدمه‌ی خود بر این کتاب نوشته است:

«اینکه رودکی در متن اصلی کلیله و دمنه تا چه اندازه تغییر روا داشته است، از ابیات پراکنده‌ی موجود به هیچ وجه معلوم نمی‌شود و این نکته که چند بیتی از ابیات موجود به ترجمه‌ی سریانی بیشتر شبیه است تا به دو متن عربی موجود، در وضع فعلی روایت عربی که ولف را از روی آن‌ها ترجمه کرده است، نتیجه‌ای چنان که باید به دست نمی‌دهد» (اسدی طوسی، ۱۳۳۶: ۴۳).

بنا به همین دلیل، تاکنون موضع سرایش برخی ابیات بازمانده از مثنوی‌های بحر رمل سدس محذوف (مقصور) که وزن دو مثنوی یادشده نیز هست، برای رودکی پژوهان مشخص نشده است (رودکی، ۱۳۹۱: ۱۷۷). باتوجه به همین موضوع، ما بر اساس مضمون بیت، این احتمالات را مطرح می‌کنیم:

الف. اگر مضمون بیت در توصیف مال و مکننت یکی از شخصیت‌های داستان باشد، می‌توانیم بیت را به برخی حکایات که شخصیت آن فردی توانگر باشد، مرتبط بدانیم؛ نظیر دو حکایت «داستان مرد گرماوه‌بان با زن خویش و شاهزاده» و «در شهر قنوج گرماوه‌بانی بود، معروف و مذکور بآلت و ثروت» (ظهیری سمرقندی، ۱۹۸۴: ۱۷۳)، «داستان عاشق و گنده‌پیر و سگ گریان» و «جوانی بود با جمالی وافر، و نعمتی فاخر، جهان‌دیده و سرد و گرم روزگار چشیده» (همان، ۱۷۹).

ب. اگر بیت از سندبادنامه باشد، حکایت «زن بازرگان» در تحریر ظهیری سمرقندی، بیشترین شباهت را به مضمون بیت دارد:

«در روزگار گذشته و ایام رفته، بازرگانی بوذ کی بنعمت و رفاهت شهرتی داشت، و بتمول و ثروت معروف و مذکور بود، و در ابواب عمارت و دهقانی، و حرثت و

بازرگانی، حاذق و دانا بود؛ بر صنعت اصحاب ضیعت ماهر، و در مباشرت اشغال دهقانی کیس و قادر» (همان، ۱۵۹).

ج. اگر بیت از کلیله و دمنه باشد، نزدیک‌ترین متن به مضمون بیت و حتی بند فوق، مربوط به باب «شاهزاده و یاران او» است: «و چهارم برزیگر بچه‌ای توانا، با زور، در ابواب زراعت بصارتی شامل و در اصناف حراثت هدایتی تمام...» (منشی، ۱۳۸۹: ۴۱۰).

۵. نتیجه‌گیری

شعر شاعران پیش‌گام، به‌ویژه پدر شعر پارسی، رودکی سمرقندی، از آنجاکه بخشی از هویت گذشته‌ی ما را در بر می‌گیرد، برای ما پارسی‌زبانان در ایران، تاجیکستان، افغانستان و... بسیار درخور اهمیت است. از آنجاکه این آثار، بنا به دلایل مختلف از بین رفته و تاکنون به دست ما نرسیده، بازیابی و معرفی ابیات نویافته در بطن متون و سرچشمه‌های کهن، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

ما در پژوهش حاضر، با توجه به این مهم، یک بیت پنهان‌مانده از چشم مصححان و رودکی‌پژوهان در خلال فرهنگ لغت عجایب‌اللغه را معرفی و ایراد موجود در مصرع دوم آن را برطرف کردیم. علاوه بر این، ما ردّ مضمون بیت را در دیگر دیوان‌های شعری موجود جست‌وجو کردیم و نشان دادیم که ابیاتی دیگر، هم‌مضمون با بیت رودکی، از دیگر شاعران مانند اسدی طوسی، نظامی و بوشکور بلخی دیده می‌شود. علاوه بر این، ما درباره‌ی موضع بیت در داستان‌های *سندبادنامه* و *کلیله و دمنه*، پس از بحث درباره‌ی عدم تطبیق دقیق مضامین ابیات با داستان‌ها، احتمالاتی را مطرح کردیم.

یادداشت‌ها

۱. نفیسی از این فرهنگ در تصحیح و بازیابی اشعار رودکی، استفاده‌ی نکرده است.
۲. مدبری در بیشتر حواشی کتاب، از این فرهنگ نام برده است، برای نمونه (رک. مدبری، ۱۳۷۰: ۲۸۶).

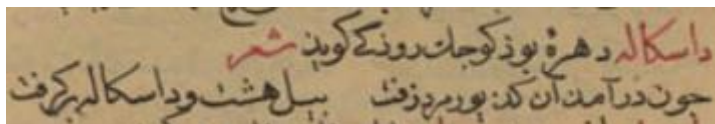
۳. هادی‌زاده در تصحیح خود، از یافته‌های محققان تاجیکی و ایرانی پیش از چاپ کتاب بهره برده است.

۴. از دیوان رودکی به تصحیح قادر رستم، دو ترجمه‌ی فارسی موجود است. نخستین برگردان شاه‌منصور شاه‌میرزا (چاپ ۱۳۸۷) که محشون از غلط‌های تاپیی و ترجمه‌ای است؛ دومی ترجمه‌ی دوباره از همین چاپ است، با حذف غلط‌های پیشین و زیر نظر دکتر حسن انوشه، چاپ ۱۳۹۱ در مؤسسه فرهنگی اکو. شایان ذکر است که قادر رستم از تمامی یافته‌های پیش از اثر خود، در این تصحیح سود جسته و از این بابت ضعف دسترسی نگارندگان به آثار منتشر شده در تاجیکستان، با این اثر برطرف می‌شود.

۵. شایان ذکر است که در حاشیه‌ی نسخه‌ی لغت فرس نخجوانی، ذیل واژه‌ی «داسگاله»، بیتی دیگر هم‌وزن با دو مثنوی یادشده، آمده که در آن واژه‌ی «کدیور» به کار رفته؛ اما به نظر می‌رسد این بیت در حکایتی دیگر جز بیت مورد بحث آمده باشد:

چون درآمد آن کدیور مرد زفت بیل هشت و داسگاله برگرفت

(اسدی طوسی، ۱۳۱۲: ۱۵۵)

(لغت فرس نخجوانی، نسخه‌ی کتابخانه‌ی مجلس، ص ۱۵۵).

۶. در لغت‌نامه، واژه‌ی «برکار» با معانی مختلفی، از جمله: «آگاه به کار، مسلط به کار، مقابل بیکار، مؤثر، (به مجاز) سر و سینه‌ی معشوق» آمده است؛ اما هیچ‌یک در معنی بیت، کارگر نمی‌افتد (رک. دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل برکار).

۷. «برای کار آنان»، معادل «بر کارشان» است. حرف اضافه «بر» گاهی در متون معنی «برای، بهر، پی» می‌دهد و شواهدی نیز دارد (رک. دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل بر). «روی کار» هم معنی می‌دهد؛ یعنی اگر برای جمله فعل و ضمیر مناسب بیاوریم، چنین معنی‌ای حاصل خواهد شد: «روی (بر سر) کار او کشت و درود می‌کردند» یعنی «برای او کشاورزی می‌کردند».

۸. ضبط «ز کار» در این مصرع، قافیه‌ی بیت را نادرست می‌کند.

منابع

- ادیبی. (۱۳۸۹). *عجائب اللغه (فرهنگ فارسی به فارسی)*. به تصحیح محمود مدبری، کرمان: مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمان.
- _____ . (بی تا). *عجایب اللغه*. نسخه خطی کتابخانه‌ی مجلس، شماره ۲۱۹۲.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد. (۱۳۱۲). *نسخه‌ی خطی لغت فرس نخجوانی با عنوان مشکلات در پارسی دری به خط عبرت نائینی*، کتابت شده از روی نسخه‌ای به تاریخ ۷۶۶ و کتابت حسام‌الدین حافظ ملقب به نظام تعریفا. کتابخانه مجلس، شماره‌ی ۵۵۶۹.
- _____ . (۱۳۱۹). *کتاب لغت فرس*. تصحیح عباس اقبال، تهران: مجلس.
- _____ . (۱۳۳۶). *لغت فرس*. به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه طهوری.
- _____ . (۱۳۵۴). *گرشاسب‌نامه*. به اهتمام حبیب یغمایی، تهران: کتابخانه‌ی طهوری.
- _____ . (۱۳۶۵). *لغت فرس (لغت دری)*. تصحیح فتح‌الله مجتبابی و علی‌اشرف صادقی، تهران: خوارزمی.
- امامی، نصرالله، مژگان شیرمحمدی و سجاد دهقان. (۱۳۹۷). «بررسی ابیاتی نویافته از رودکی در فرهنگی ناشناخته». *شعرپژوهی (بوستان ادب)*، سال ۱۰، شماره‌ی ۲، پیاپی ۳۶، صص ۱۷-۴۴.
- تتوی، عبدالرشید بن عبدالغفور. (۱۳۳۷). *فرهنگ رشیدی*. به کوشش محمد عباسی، تهران: انتشارات کتابخانه‌ی بارانی.
- جمال‌الدین انجو، حسین بن حسن. (۱۳۵۹). *فرهنگ جهانگیری*. به کوشش رحیم عقیفی، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- جنیدی جعفری، محمود. (۱۳۹۴). *رودکی چنگ برگرفت و نواخت*. تهران: درّ نویسا.

حافظ اوبهی، سلطان‌علی هروی. (۱۳۶۵). *تحفة الاحباب*. به کوشش فریدون تقی‌زاده طوسی و نصرت‌الزمان ریاضی هروی، مشهد: آستان قدس رضوی.

حلیمی، لطف‌الله. (بی‌تا). *شرح بحرالعرائب*. نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی مجلس، (بی‌کا)، شماره‌ی بازیابی ۸۶۱.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۸). *لغت‌نامه*. تهران: دانشگاه تهران.

رودکی، جعفر بن محمد. (۱۳۹۱). *دیوان ابوعبدالله جعفر بن محمد ابن حکیم ابن عبدالرحمان ابن آدم رودکی سمرقندی*. تهیه، تصحیح، پیشگفتار و حواشی قادر رستم،

زیر نظر صفر عبدالله، برگردان شاه‌منصور شاه‌میرزا، تهران: مؤسسه فرهنگی اکو.

سروری کاشانی، محمد قاسم بن محمد. (۱۳۳۸). *فرهنگ مجمع‌الفرس*. تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابفروشی علمی.

شعوری، حسین بن عبدالله. (۱۱۵۵). *فرهنگ شعوری (لسان‌العجم)*. چاپ سنگی، قسطنطنیه: دارالمطبعه‌ی معموره.

صادقی، علی‌اشرف. (۱۳۹۳). *لغت فرس، دانشنامه‌ی زبان و ادب فارسی*. ج ۵، تهران: سخن

ظهیری سمرقندی، محمد بن علی بن محمد. (۱۹۸۴). *سندبادنامه*. باهتمام و تصحیح و حواشی احمد آتش، استانبول: چاپخانه‌ی وزارت فرهنگ.

فاروقی، اشرف ابن شرف المذکر. (۸۰۷ق). نسخه‌ی عکسی کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۴۶۳۸.

فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار. (۱۳۸۰). تصحیح دکتر علی‌اشرف صادقی، تهران: سخن. قواس غزنوی، فخرالدین مبارکشاه. (۱۳۵۳). *فرهنگ قواس*. به تصحیح نذیر احمد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۹). *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

معرفی، تصحیح و واکاوی یک بیت تازه منسوب به رودکی .../سجاد دهقان _____ ۲۹۱

مدبری، محمود. (۱۳۷۰). شرح احوال شاعران بی‌دیوان در قرن‌های ۳، ۴، ۵ هجری قمری. تهران: پانوس.

منجیک ترمذی، علی بن محمد. (۱۳۹۱). دیوان منجیک ترمذی. به کوشش احسان شواربی مقدم، تهران: میراث مکتوب.

منشی، نصرالله. (۱۳۸۹). ترجمه‌ی کلیله و دمنه انشای ابوالمعالی نصرالله منشی. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی، تهران: امیرکبیر.

نخجوانی، هندوشاه. (۱۳۴۱). صحاح‌الفرس. به‌اهتمام عبدالعلی طاعتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

نفیسی، سعید. (۱۳۱۹). احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی. جلد ۳، تهران: شرکت کتابفروشی ادب.

_____ (۱۳۴۱). محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی. تهران: کتابخانه‌ی ابن‌سینا.

نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۹۳). شرفنامه. تصحیح بهروز ثروتیان، تهران: امیرکبیر.

وفایی، حسین. (۱۳۷۴). فرهنگ فارسی (معروف به فرهنگ وفایی) براساس نسخه‌های

خطی موجود در چین. به تصحیح تن هوی جو، تهران: دانشگاه تهران.

هدایت، رضاقلی‌خان. (۱۲۸۸). فرهنگ انجمن‌آرای ناصری. به‌اهتمام حاج سیداسمعیل

کتابچی و اخوان فرزندان مرحوم حاج سیداحمد کتابچی، اسلامیه، چاپ سنگی،

طهران: کتابفروشی.

